

डॉ. जयंत नारळीकर

'केल्याचे समाधान....'

चाकोरीबाहेर जाऊन वेगळे काही तरी करून दाखवण्याआड दोन वेगळ्या प्रवृत्ती येतात असे मला वाटते. एक प्रवृत्ती आळसाची! दैनंदिन जीवन ठीक चालले आहे, त्यात आणखी वेगळी धडपड कशाला करा? बहुसंख्य लोक या विचाराने परावृत्त होतात. त्याउलट काहींची व्याख्या 'सर्वोत्कृष्टतावादी' (पॅरफेक्शनिस्ट) अशी करता येईल. काही तरी नवे हाती घेतले तर काय विघ्ने येतील, त्यामुळे आपले नियोजित उद्दिष्ट शंभर टक्के साध्य होणार नाही, त्या अर्धवट यशापेक्षा काहीच न केलेले बरे, अशा विचारांनी या व्यक्ती पुढे पाऊल टाकत नाहीत आणि आलेली संधी दवडतात.

यस्मिन् जीवति जीवन्ति बहवः सोऽत्र जीवति ।
काकोपि किं न कुरुते चञ्च्वा स्वोदरपूरणम् ॥

अगदी लहानपणची आठवण! वय ६-७ वर्षांचे असेल. बनारस हिंदू युनिव्हर्सिटीत मराठी कीर्तन क्वचित ऐकायला मिळे. अशा एका कीर्तनाला मी आईवडिलांबरोबर गेलो होतो तेव्हा हा श्लोक ऐकायला मिळाला. कीर्तनकार (विद्यापीठातलेच आयुर्वेदाचे प्राध्यापक कुलकर्णी) आळवून सांगत होते... ज्याच्या जगण्यामुळे अनेकांना जगायला मिळते (निदान अनेकांच्या जीवनांत काही तरी अर्थपूर्ण भर पडते), तोच खरोखर जीवन जगतो. नाही तरी कावळे चोचीने उदरभरण करण्यापलीकडे काय करतात?

लहानपणी हा श्लोक मनात ठसला. मोठेपणी आपल्याला असे जीवन जगण्याची संधी मिळेल का? दुसऱ्यांच्या जीवनात

'मजा' आणेल असे कर्तृत्व आपल्या हातून घडेल का? असे लोक कोण असतात? वगैरे प्रश्न डोळ्यांसमोर येत राहिले.

असे लोक कोण असतात? सुदैवाने जीवनात असे लोक सापडत गेले. माझेच वडील- गणिताचे प्राध्यापक- ज्यांना दुवा देणारे विद्यार्थी भारताच्या कानाकोपऱ्यांत, परदेशांतही भेटत गेले. माझ्या संशोधनाचे मार्गदर्शक फ्रेड हॉएल यांच्या वैज्ञानिक कल्पनांनी अनेक होतकरू तरुण संशोधकांना वैचारिक खाद्य पुरवले.

अलीकडेच अमेरिकेत जर्सी सिटी ते वॉशिंग्टन प्रवासात कारमध्ये पुलचे, पाळीव प्राणी आणि इतर विषयांवरचे टेप ऐकून हसता हसता वेळ कसा गेला कळले नाही. काही कारणाने उद्विग्न झालेले मन रमवण्याचे काम वुडहॉउसच्या जीवज, बर्टी, मलिनर, एम्सवर्थ वगैरेंनी केले आहे. गाण्याच्या मैफलीत

'वाहवा'ने किंवा टाळ्यांच्या गजरात नटांचे केलेले रसग्रहण कलाकारांना लगेच पोचते; पण वाचन, टेप, टीव्ही मागानेदेखील केलेले रसग्रहण आपण त्या सर्जनशील व्यक्तींपर्यंत पोचवू शकत नाही. पण 'बडा मजा आया यार' असे आपल्याकडून बंदवून घेणारे ते कर्तृत्व असते, त्यासाठी आपण त्यांचे ऋणी असतो.

अशी काही तरी सर्जनशीलता आपल्यात यावी, असे मला सतत वाटत राहिले आहे. अर्थात संशोधक-प्राध्यापक म्हणून स्वतःच्या क्षेत्रातल्या जाणकार मंडळींकडून दाद मिळावी असे वाटते. ही दाद मिळवण्याचा सोपा मार्ग म्हणजे बहुजनमान्य कल्पनांचा पुरस्कार करून त्यांत थोडी फार भर टाकत जाणे. फ्रेड हॉएल यांचे उदाहरण आणि माझी स्वतःची

प्रवृत्ती, दोन्ही या मार्गाआड आले. खगोल विज्ञानात राजमार्ग सोडून आडमार्गाने जाण्यास वाव असतो; पण त्यासाठी अडथळेही बरेच असतात. संशोधन प्रसिद्ध करायला, वैज्ञानिक परिषदांत आपले विचार मांडायला किंवा त्या क्षेत्रातले मानसन्मान मिळायला पुष्कळ अडचणी येतात; पण जेव्हा यश वाटायला येते, तेव्हा कर्तृत्वाचे समाधानदेखील वाढत्या मापने मिळते. 'तुमच्यासारखे स्वतंत्र विचार करणारे अजून त्या क्षेत्रात आहेत हे नशाब,' अशी अनपेक्षित दाद मिळते तेव्हा वाटते, की अवघड तान घेऊन वाहवा मिळाल्यावर गाफकाला असेच समाधान मिळत असेल का?

यांनी मला आवाहन केले, की मी पुण्यात नियोजित अंतर्विद्यापीठीय केंद्राच्या स्थापनेत संचालक म्हणून भाग घ्यावा. मी होकार दिला.

त्या वेळी अनेकांनी सावधगिरीचे इशारे दिले... विद्यापीठ क्षेत्रात गलथानपणा असतो, नवे काही रुजत नाही. पुणे म्हणजे मुंबई नव्हे कामे झटपट व्हायला. या नवीन कामामागे पळता पळता तुमचे संशोधन खंडित होईल. वातानुकूलित जागेत सुरळीत व्यवस्थापनातून उदून तुम्हाला शेडमध्ये काम करावे लागेल... इत्यादी इत्यादी!

या इशान्यांत तथ्य नव्हते असे नाही; पण जमेच्या बाजूपण होत्या. यशपाल यांचे मार्गदर्शन आणि सहकार्य, पुण्यात मिळालेले (अनेक क्षेत्रांतून) सहकार्य, नवीन काही तरी करून दाखवण्याची जिद्द असलेले सहकारी, वेळेचे नियोजन कसे करावे याचे अनुभवाने झालेले ज्ञान... यातून 'आयुका' उभे राहिले.

अवश्य पाहा." हा अनुभव आत्मस्तुती म्हणून सांगत नाही, तर एक 'साहस' म्हणून हाती घेतलेला प्रकल्प यशस्वी झाल्याची अशी दाद मिळते, तेव्हा वाटणाऱ्या समाधानात वाचकांना सहभागी करावे म्हणून!

प्रख्यात शास्त्रज्ञांकडून मिळालेली दाद जितकी सुखावह असते, तितकीच शाळकरी मुलांकडून मिळणारीही. विज्ञानाचा परिचय आणि त्यापासून मिळणारा आनंद यात शाळकरी मुलांना सहभागी करायचे आयुकाचे प्रकल्पही यशस्वी ठरत आहेत. भारतातील संशोधन संस्था सामान्यपणे अलिप्ततेचे धोरण ठेवतात. आपले संशोधन जनसामान्यांपासून दूर ठेवूनच सुरळीत चालेल, अशी त्यामागची भावना असावी. वास्तविक विज्ञानयुगात सामान्य माणसांना, विशेषतः पुढच्या पिढीला 'विज्ञानसाक्षर' करणे आवश्यक आहे. त्यांत संशोधन संस्था, विद्यापीठे आदींनी पुढाकार घ्यावा, असे मला वाटते. त्यासाठी 'आयुका'चे उदाहरण बोलके ठरावे.

आजही जेव्हा आयुकाच्या विविध कार्यक्रमांत भाग घेणारी पुढची पिढी किलकिलोट करताना दिसते तेव्हा वाटते, यातूनच पुढचे वैज्ञानिक आपल्याला मिळतील, निश्चितच मिळतील

फ्रेड हॉएल यांची विज्ञानकथालेखक म्हणूनदेखील ख्याती आहे. त्यांचे उदाहरण डोब्यांसमोर ठेवून विज्ञानगाथा लिहिण्याचा आणि त्याही मराठीत, प्रयत्न करावा, असे मला वाटत होते. वास्तविक घरगुती पत्रे लिहिण्यापलीकडे माझे मराठी लेखन झालेच नव्हते. कारण आयुष्यातील पहिली १९ वर्षे बनारसच्या हिंदी वातावरणात, तर त्यानंतरची १५ वर्षे केंब्रिजच्या इंग्रजीत गेली होती. १९७४ मध्ये मराठी विज्ञान परिषदेच्या विज्ञानरंजककथा स्पर्धेत भाग घेण्याचा मी निश्चय केला. सर्वोत्कृष्टतावादी असतो तर हे पहिले पाऊल निश्चितच पडले नसते. स्पर्धेतील यशाने मात्र आत्मविश्वास वाढवला आणि त्या क्षेत्रात माझ्याकडून थोडीफार कामगिरी होऊ शकली.

जयंत नारळीकर

१, आकाशगंगा, आयुका हाउसिंग सोसायटी, वेणू बाप्पू मार्ग, पुणे विद्यापीठ आवार, पुणे ४११ ००७.

संशोधक-प्राध्यापक म्हणून स्वतःच्या क्षेत्रातल्या जाणकार मंडळींकडून दाद मिळावी असे वाटते. ही दाद मिळवण्याचा सोपा मार्ग म्हणजे बहुजनमान्य कल्पनांचा पुरस्कार करून त्यांत थोडी फार भर टाकत जाणे. फ्रेड हॉएल यांचे उदाहरण आणि माझी स्वतःची प्रवृत्ती, दोन्ही या मार्गाआड आले.

चाकोरीबाहेर जाऊन वेगळे काही तरी करून दाखवण्याआड दोन वेगळ्या प्रवृत्ती येतात असे मला वाटते. एक प्रवृत्ती आळसाची! दैनंदिन जीवन ठीक चालले आहे, त्यात आणखी वेगळी घडपड कशाळा करा? बहुसंख्य लोक या विचाराने परावृत्त होतात. त्याळलट काहीची व्याख्या

'सर्वोत्कृष्टतावादी' (परफेक्शनिस्ट) अशी करता येईल. काही तरी नवे हाती घेतले तर काय विघ्ने येतील, त्यामुळे आपले नियोजित उद्दिष्ट शंभर टक्के साध्य होणार नाही, त्या अर्धवट यशापेक्षा काहीच न केलेले बरे, अशा विचारांनी. या व्यक्ती पुढे पाऊल टाकत नाहीत आणि आलेली संधी दवडतात.

१९८८ मध्ये माझ्यापुढे अशी एक संधी आली- काही तरी नवे करून दाखवण्याची. मी टाटा इन्स्टिट्यूटमध्ये खगोलविज्ञानाचा ज्येष्ठ प्राध्यापक म्हणून मुंबईत स्थायिक झालो होतो. जीवनाचा गाडा सुरळीत चालला होता. मुंबईच्या धकाधकीच्या जीवनापासून अलिप्त असे टी.आय. एफ.आर. कॉलनी, नेव्हीनगरमधले वास्तव्य होते. इन्स्टिट्यूटमध्ये तक्रार करण्याजोगे काही नव्हते. पण त्या 'सुरक्षित' जीवनाचा कंटाळा येऊ लागला होता. अशा वेळी विद्यापीठ अनुदान मंडळाच्या अध्यक्षानी- प्रा. यशपाल

आयुकाच्या इमारती १९९२-९३ पर्यंत उभ्या राहिल्यावर अर्थातच त्या संस्थेचे नियोजित कार्य आणि प्रकल्प १०० टक्के सुरू झाले; परंतु त्यापूर्वीच्या 'शेड'मधल्या वास्तव्यातही संस्थेने आपले कार्य सुरू केले होते आणि मुख्य म्हणजे त्या काळात दाखवलेली कार्यतत्परता सर्व कर्मचाऱ्यांनी नंतरच्या काळातही चालू ठेवली. विद्यापीठ क्षेत्रातून येणाऱ्यांची त्याला दादही मिळते.

अलीकडेच स्पेनमध्ये भरलेल्या एका परिसंवादात डेन्मार्कमध्ये स्थायिक झालेले प्रख्यात रशियन शास्त्रज्ञ इगॉर नोव्हिकॉव्ह यांची अनाहूत स्तुती ऐकून कृतकृत्य वाटले. आयुकाला भेट देऊ इच्छिणाऱ्या एका ईस्टोनियन शास्त्रज्ञाला भारतात आपले कसे होईल म्हणून काळजी होती. त्याला नोव्हिकॉव्ह म्हणाले, "तुम्ही निश्चितपणे जा! माझ्या अनुभवाने सांगतो, तुमची भेट सुकर आणि सफल होईल. आयुकासारखी संस्था माझ्या पाहण्यात अजून आलेली नाही. ती